

השלום

תרגום צבי וויסלבסקי

הרמן כהן

שיווי-משקלה. פעולת התאמה זו של הכוחות המוסריים כולם קרויה בלשון המקרא: שלום.

לכאורה חסרה היא מידת השלום בין שלוש עשרה המידות של הגבורה. ברם מוצאים אנו אותה במידה מספיקה. הרי "ארך אפים" — אחד מכוחות השלום. וכן נשיאת עוון. העוון — פגם הוא בשליחותה של הנפש. עם שאלהים נושא עוון, עם שהוא מקבל על עצמו עוון זה הוא מקומם את השלום בנפש. מכאן, שאין איקונין-בראשית זה של כותרת המידות האנושיות חסר בתארי האלהות.

רק מכאן מסתבר לך, מפני מה מטעימים היו וחוזרים ומטעימים על השלום, שמעשה ידיו של הקב"ה הוא. מתחילה פירושו של השלום — שלם. אחרי כך הלך המושג והקליש וקיפל תחתיו כל סוגי הבריאות, ושוב עלה לכלל ברכה, שאדם מברך את חברו; ואף ברכה זו ללמדך היא באה: שלום עליכם! בלדד אומר: עושה שלום במרומו (איוב, כ"ה, ב'). חרוז זה נכנס בסופו לסדר התפלה, בבחינת סיום לתפלת שמונה עשרה. וישעיה השני מעמיד את השלום במקום הטוב (עושה שלום ובורא רע). ברור הוא, שהשלום — תמצית תארי האלהות. ולפיכך היה השלום לסמל השלמות האנושית, ההרמוניה של הפרט והשלמות של המין האנושי. שכן השלום הוא חותמם של ימות המשיח. ולא בבחינת ניגוד אל המלחמה בלבד, שתעבור כולה מן העולם, אלא גם בדרך החיוב, כל שהשלום הוא מכלול של המוסר כולו. ולפיכך שמו של המשיח "שר שלום". אחדות ההכרה האנושית מצאה כאן את ביטויה בשלום הנפש. ולפיכך נאים הם דברי הכתוב: "צדק ושלום נשקרו" (תהלים פ"ה, י"א). הנשיקה חותמת על השויון שבין הצדק והשלום.

ברכת כהנים חותמת בברכת השלום ב"וישם לך שלום", גם שימת שלום זו אלהים מכוון את פניו כלפי

בין ביטויי הצמצום שצמצמו בהם חז"ל את מידת הצדק המוחלט מוצאים אנו את הביטוי: "מפני דרכי שלום". מכיון שהשלום נידון דין מידה יחסית לגבי המידה המוחלטת, הוא הצדק. והוא אחד מן היסודות של "לפנים משורת הדין" כשאר ביטויי הצמצום. אולם השלום הוא גם בבחינת השלמה למידת הגבורה, ובא סמוך לאמת (בבחינת אמון) ככתוב: "שלום ואמת" (מלכים ב', כ', י"ט; ירמיה ל"ג, ו'; זכריה ח', י"ט). ואף סדרם של אלה — שלום תחילה ואחריו אמת ולא להפך — ללמדך הוא בא, שכן אמת היא גם פשוטה כמשמעה (לבד מאמון): אמת ואמיתות הן מידות ראשונות במעלה.

אף מידת הגבורה טעונה צמצום עצמי לא פחות ממידת הצדק. הגבורה אינה דין שתשמש תשוקה בבחינת תכלית לעצמה בחיי העוול של האדם. אין תכ"ליתתה האמתית של מידת הגבורה כלל וכלל בכוח ה-חיוני של העוול אלא אדרבה בכיבוש ובעיצור, שעל ידם הגיבור כובש את עצמו. כיבוש היצר, עיצור הרוח — היא הגבורה האמתית. גרדפת היא הגבורה לדעת אלהים השכלית. הוה אומר: צמצומים אלה מצויים עדיין בתחומה של מידת הגבורה, אולם מתקיימים הם את המידה המקבילה של המדרגה השניה.

היוונים קבעו בשביל הרמוניה זו של כוחות הנפש בבחינת מידת כל המידות מלה שקשה לתרגמה ללשון אחרת *δωφροδότης* אף כאן מוצא אתה הבדל בין משנת אפלטון לבין משנת אריסטו. ב"תורת המוסר של הרצון הטהור"¹ קראנו למידה זו המש-משת חתימה לדרכי המידות בשם: מידת ההומאניות. ההרמוניה כולה של האנושות על כל מרומיה ועל כל ירידותיה של זו במדרון הכשלון האנושי טעונה מגמה מיוחדת, בה תמצא העצמות הנפשית כולה את

1 אחד מחלקי שיטתו של ה. כהן ז"ל בפילוסופיה.

אלהים — רק בשלום הנפש תזהיר ותקרין אהבת אלהים. כל שעה שהשלום מכונן את אהלנו בנפש האדם ומקנה לנפש אחדות ותום משתתקים כל המאויים והתאוות.

רק נב השלום, בבחינת כוח האחדות של ההכרה האנושית, תשתחרר תאהבה על כל מגמותיה מן הסתומות והכוונות הזרות שדבקו בה. חייב אדם על אהבת הריע. כלום בכוחו של אדם, בכוחו של אדם האנוכיות לאהוב את רעהו? כלום יש בידי אדם להתעלות על רגעי העליה של הרחמים? כלום לא דבק בה בכל אהבת אדם אבק של צרות-עין? ולא עוד אלא שאדם חלוש זה מסוגל יהיה לאהוב את אלהים, בבחינת איקונין-בראשית של מוסרו ושל שלמותו העצמית? ואדם זה מוכשר יהיה לא רק לכבד ולקיים את האידיאל שלו אלא גם לאהוב אותו? האם אין בכל זה משום סתירה פשוטה כמשמעה? ולא עוד אלא שעל אלהים לאהוב את בני אדם על כל חולשותיהם ועוונותיהם או — גדולה מזו — בגין כשלונות ועוונות אלה דוקא, שכן גואל הוא אותם מעוונותיהם. האיך אפשר לפרנס את כל המשמעות האלה כולן זו בצד זו, והאיך אפשר לאחד אותן?

שלום אלהים, השלום כל שהוא העצמות האלהית, ושלום הנפש כל שהוא משמש שאיפת העצמות של האדם, זו תכלית השלום, המסמנת את דרך המעלות של האדם לאלהים, את דרך ההתקרבות וההדבקות אליו, הוא המסביר והוא המיישב את כל הסתירות האלה. השלום בבחינת התכלית העליונה של האדם הוא גם הכוח העליון של האדם. דרך מעלות זו היא הדרגה האחרונה בהתפתחותו של האדם. השלום היא השלמות. והשלמות העצמית עומדת בדרך התכלית האחרונה על ידי שהיא קונה את שלום הנפש.

שלום הנפש בא לידי גילוי בקורת הרוח, בהס-תפקות, במידה חשובה זו שבאמונה, שכן יש בה משום הודאה בהשגחה האלהית ובסדר העולם ה-אלוהי. בפניה מתנפצים כל סערות ההצלחה, כל הספקות, העלולים לזעזע את הנפש עד היסוד. "כשם שמברכין על הטובה כך מברכין על הרעה". ההסתפ-קות מזלזלת בהבדלי פרנסה וקיום גשמיים — הגדו-לים שבחז"ל, אלה הפרושים, המורים הגדולים שקמו לישראל, היו בעלי מלאכה ובמקצתם שכירי יום, ואף על פי כן קורת רוח היתה להם בלבם וביראתם ובתלמוד התורה הקדושה. וכך מקובל היה הדבר בישראל בכל דורות השעבוד והעוני של ימי הביניים,

בני אדם. ואפשר לדרוש את המאמר הזה בבחינת תשובה על בקשתו של משה: "הראני נא את פניך". השלום הוא הפנים, פני אלהים, וכל האחורים, הפעו-לות והתוצאות — של השלום הם. משמעות זו של השלום — השלמות — פועלת את פעולתה בהתפשטות ובהתרחבות זו של הוראת השלום. שלום אלהים — היא השלמות האלהית, הוא דיוקן של מעלה למוסר אנושי.

ולפיכך ניתנה הרשות לדרוש את השלום כעיקר התכלית. אלהים עושה השלום ופירושו של דברים: אלהים — התכלית האחרונה של כל קיום וכל מפעל מוסרי. אלהים בבחינת עושה השלום מזהה את אלהים בבחינת יסוד התכלית. שהוא אחד עם יסוד האמת. כל שייסוד האמת כולל את שתי התכליות, של טבע ושל מוסר, לכלל תכלית אחת. אלהים בבחינת תכלית נרדף לאלהים בחינת שלום.

אף מכאן אתה עומד על הניגוד הפנימי של אמונת האחדות ליסוד כל סופיסטיקה, המקופל במאמרו של הראקליטוס על המלחמה בבחינת אב לכל הנמצא. לא המלחמה היא אב העולם המוסרי אלא התכלית תהיה לסיבה. השלום, זו תכלית עולם המוסר, בדין הוא שיהיה גם כוח-בראשית של העולם. אלהים הוא השלום. אלהים היא ההרמוניה של כוחות המוסר העולמיים על תנאיהם הטבעיים.

שלום אלהים הוא בטוי יותר עמוק מאשר ברית אלהים. הברית לא נתפשטה עדיין מצמצומה המשפטי. והמלה הרומית לשלום — pax —, שעברה ללשונות החדשות, שרשה במקור זה של ברית. ובוא וראה: אף המלה האשכנזית: Friede — מכוונת לגבול, להטלת שלום, שבאה בכוח השמירה המשפטית. השורש העברי של השלמות מקנה לשלום את ערך התכלית המפורש. כך היה השלום נרדף ליסוד התכלית.

ותכליתיות זו הולכת ומשרישה בעצמות האדם, בנפש האדם. כדרך שאמרו: בקשו צדק (צפניה ב, ג) כך אמרו: "בקש שלום שלום ורדפהו" (תהלים ל"ד, ט"ו). ועל מלך המשיח, כפי שנצטייר ציור אחרון, אמר הנביא: "ומוסר שלומנו עליו" (ישעיה נ"ג, ה). כך היה חבלו של משיח למוסר השלום, לאמצעי שבביל תכלית השלום. השלום הוא האידיאל של האדם לימות המשיח. רק בשלום יושלם ויתוקן תיקון הנפש של האדם. "הנה נמו יצרי פרא עם כל מפלצת המעשה". הנה התיאור של גטה לאהבת

מידת ההסתפקות להשתלט על רוחו. שכן אין השלי-
חות ההיסטורית של היהודי האמתי מתמלאת בחייו
עלי אדמות. קורת רוחו של היהודי רשעה בשליחותו
המשיחית, המחיבת על דעת התורה והפצתה בעולם
התולדה האנושית. מה הם כל הייסורים כנגד שליחות
היסטורית זו, מה הם כל יסורי החומר ויסורי הנפש
לעומת שמחה טהורה זו של תלמוד תורה ודעת. שמחה
זו בתורה הוא שלום הנפש, הם חגי ההסתפקות.

הרעיון המשיחי הוא הברית החזק, המברית את אדם
ההווה עם העתיד הנכסף, והוא גם המברית את אדם
העתיד עם האדם של ההווה המעשי. על שלום הנפש
לכונן את ייחוד הלב. וייחוד הלב מכוון כנגד ייחוד
הבורא, ור' בחיי מגדיר יתר דיוק היקף זה, על ידי
שהוא משווה את האמונה באחדות האלהים עם ייחוד
הלב ועם ייחוד העבודה. על הלב, על הנפש להש-
תחרר מן הקרעים של התאוות ועליו למצוא את
הייחוד, את האחדות שבלב, את ההסתפקות, את
שלום הנפש.

כלום לביטול היש מתכוון כיבוש היצר והתאוה?
ביטול היש נלחם לא רק כנגד התאוה אלא גם כנגד
ההפעלות. אולם להפעלות זקוקים היינו עד כאן
בעמדתנו בפרשת דרכי המידות; ואין אנו אומרים
לפסול את ההפעלות ברשות השלום. ודוקא ברשות
זו של השלום מתברר ומתחוויר לנו ההבדל בין ההפ-
עה לבין התאוה.

מקור כל התאוות כולן במסתורין אחד של הנפש,
זה מסתורין השנאה. עדיין לא הכריעו החכמים לא
בתורת הנפש ולא בתורת המוסר, אם בכלל השנאה
בחינת מגמת בראשית של התודעה היא או רק עיקום
של כוח-יצר אחר. לפי שעה אנו שואלים, אם השנאה
אינה נתונה לרשות הפתולוגיה, שמא רשות זו מקום
גידולה וכאן היא חיה חיים מדומים של נפשיות
בריאה. כשם שהחמדה והסלידה כרוכות זו בזו, כך
אפשר וגם האהבה והשנאה אינן אלא שני צדדים של
כוח יצר המשמשים לסירוגין. אין אנו נדרשים כאן
למחקר מפורט של שאלת יסוד זו כל שהיא נוגעת
בהטלת סימנים ובהגדרת גדרה של השנאה בכלל.

ברם על תורת-המידות בעיקר להילחם בשנאה.
שכן יסודה של הדת באהבה המשולשת של אהבת
אלהים ואהבת האדם. השלום הוא דרך המידות,
המצווה לא רק לעקוף את דרך השנאה אלא גם
להוציא אותה ולעכב בעדה.

אולם מה הוא כלי-הזין השמור בבית גנזיו של

שאין הבדל בין העשיר ובין העני לגבי המצוה
המשותפת ולגבי החלק המשותף בתורה, הוא ששמר
על בני ישראל שלא תפוג שמחתם בימי העוני
והמרודים בחלקם שנפל להם. "מה טוב חלקנו מה
נעים גורלנו ומה יפה ירושתנו". כאלה הם דברי
הפתיחה לתפילת שמע ישראל בתפילת שחרית.

ההסתפקות במצב הפרנסה היא ההתקנה וההכ-
שרה לאידיאליסמוס מעשי זה, שאמנם אינו מזולזל
בצרכי החומר ואינו מוותר עליהם, אולם אינו מחשיב
אותם חשיבות של גדול בקנינים או הקנין היחידי
של ערך הקיום האנושי. אולם כדי שמצב רוח כזה לא
יגרור אחריו ביטול הגשמיות, השתקעות בהזיה ובמס-
תורין, נזירות וברייחה מן העולם, פרישות מישונו
של עולם וממצוות המדינה, מן הדין הוא שתהא זו
מוזינת בכוח תרבות זה ששמו הכרה בלבד.

ולפיכך מותנים הם שלום הנפש וההסתפקות בקיום
הגשמי בקיום ההכרה ובשמירתה, ובלשון הדת —
בתלמוד תורה. לא האמונה סתם צריכה להטיל קורת
רוח באדם. עבודת אלהים היא דעת אלהים. שורש
עבודת אלהים ופסגתה בדעת אלהים, בתלמוד תורה:
ו"תלמוד תורה כנגד כולם" — אמרו חז"ל. הוה
אומר: יסודו של שלום הנפש בשלום התבונה. לא
אמונת אנשים מלומדה, שלגבה אין סתירות ופירכות
באמונה מורשה, זו המשתמשת בהסתפקות שימוש
שלא כדרכה, היינו שהיא משעבדת לה את השכל, לא
האמונה בלי הכרה מכוונת שלום אמת של הנפש,
קורת רוח דתית בחבל שנפל לו לאדם, אלא התבונה,
ההכרה היא קרקע השרשים, המזינה ומכלכלת את
כל ענפיה וזולזליה של ההסתפקות.

צירוף זה של חיי פשטות עם שקידה על התורה,
שקידה שהושקע בה מרץ — ולא נפריו על המידה אם
נאמר — של עניקים, הוא שהקנה לחיי ישראל במשך
אלפים בשנים של עוני את השלוח ואף האומץ, את
הגבורה ואת הרוממות, אשר בלעדיהם לא היו יכולים
לעמוד בפני הרדיפות. לא היראה בלבד, לא מסירות
הנפש בלבד, ועל אחת כמה לא שמירת המצוות לכל
פרטיהן ודקדוקיהן בלבד עשויות היו לעורר התלה-
בות זו ולשמור על אשה שלא תתנדף, על התלהבות
זו שפריה הוא — ההסתפקות מיסוד ההתגברות על
העולם. יסודה של החכמה בלמדנות. אדם מישראל,
שכל יומו היה נתון לעסקיו השפלים, היה על פי הרוב
גם בר אורין. ומשקנה תורה קנה חכמה: למרן
ייקרא — חכם ייקרא. משהיה לחכם עשויה היתה

על כל אהבת האויב, ורק היא מקנה יסוד ובצרון נפשי למצוות אהבת האדם. לא די בהכרתי זו שאני מכיר, שעלי לאהוב את האויב — נניח את השאלה היסודית, אם שני המושגים האלה אינם מוציאים זה את זה — אין אני יכול לעקור את השנאה מלב האדם אלא אם כן אומר שאין אויב בכלל, שאין מוחי תופס את הידיעה ואת השמועה, שאדם שונא אותי, שאדם הוא אויבי, ולפיכך ידיעה זו עוברת ובטלה מהכרתי, ולא כל שכן שאני גופי מוכשר לשנוא אדם. שתי הכרות אלה כאחת סתומות לי. בני אדם משדלים את עצמם בדברים, שהם שונאים זה את זה, אולם הרי זה דמיונם השוא, הרי זה מזלם של חוסר דעת מנפשם שלהם, מהכרתם העצמית. הבל הכלים של קהלת כלפי כל העולם כנגד השנאה אמור. כל שנאה שנאת חנם היא. איני מודה בשנאה שבלב האדם. ולפיכך איני מודה בכך, שמי שהוא הוא אויבי, שאדם עלול לשנוא אותי. אני כופר בכך מתוך צלילות דעת זו עצמה, שאני כופר בפני עצמי, שמי שהוא אויבי, שאני עלול לשנוא את מי שהוא. מהי השנאה? כופר אני באפשרות קיומה. השנאה מלה ריקה היא, שאומרת לציין מושג כזה.

גב התגברות זו, גב הוצאה זו של השנאה מתוך בית הגגנים של כוחות הנפש, פותחת הדרך אל שלום הנפש. רק עכשיו יכולני לקנות את השלווה ברוחי, ורק עכשיו נקנית לי קורת רוח של אמת לעולם. כל אימת שהשנאה אורבת לי, שנאתי אני ושנאת אחרים, אין אני יכול לקנות שלום וקורת רוח של אמת. שעה שפגעי המלחמה אינם סוערים סביבנו הרי באה מפלצת המלחמה בלבד, סכנת המלחמה בלבד ופוגעת בשלום העולם ואף בשלום הנפש. אין שלום לנו, לשום עם, לאנושיות, כל אימת שיצור זוועה זה של המלחמה הוא מלאך המות האמתי, העובר בחרבו את העולם וגוזר על ימין ועל שמאל. אולם אף הפרט אינו יכול לקנות את שלום נפשו כל אימת שלא נתבצר שלום העולם. הרעיון המשיחי מקשר את האנושיות כולה עם כל אדם ואדם. בשביל שלומי אני זקוק אני לבטחון זה, ששנאת העמים תיכרת מהכרת תרבות של האנושיות. אין העמים שונאים זה את זה. אולם תאוות הבצע מגרה את הקנאה ותאוות הבצע והקנאה מציריות לו לאדם חזון הדמיון, שחושבים אותו לאחד מכוחות הנפש ולפיכך אומרים לקיים ולאשר אותו. כל שנאה הבל היא ושנאת חנם היא. כל שנאה אינה אלא יציר הדמיון,

השלום אשר בידו לבער את השנאה מלב האדם? לא די להעמיד את אהבת הבריות כנגד שנאת האדם. שכן מצווה היא פרשת תורת המידות להראות על האמצעים המעשיים הסוללים את הנתיב בפני דרך המידות; היא אינה יכולה להסתפק בהלכה בלבד, עליה למצוא את הפתרון המעשי בשביל ההלכה. ולפיכך לא די גם בשינוי השם בלבד, כגון לגרוס קנאה במקום שנאה. שכן קושי זה של מלחמה בקנאה והשמדתה אינו קל מן המלחמה הראשונה.

כאן נתבעים אנו לשאלת אהבת האויב, ולא משום שנענים אנו לדרישות הפולמוס המפורסם, אלא משום ששיקול הדעת העיוני מצווה אותנו על כך. אין במקרא מצווה זו של אהבת האויב. אולם מוצאים אנו את איסור השנאה, שנאת אדם, בצורות עיקריות שונות. ראשית מוצאים אנו את האיסור של השנאה בלאו של "לא תקום ולא תטור". ושוב אתה מוצא במצוות השבת אבידה של האויב במצות עזב תעזב (שמות כ"ג, ד—ה). ולבסוף מוצא אתה מפורש בדברי הכתוב: ולא תשנא את אחיך בלבבך" (ויקרא, י"ט, י"ז). כאן השנאה סתירה לאח וללב, אבל יחד עם זה גם לעמית וליסוד האדם אשר בלב. ואין אתה שואל אלא: מה אמצעי מעשי יש בידו לקיים מצוות יסוד זו של עקירת השנאה מלב האדם?

חכמת חז"ל צעדה צעד לפנים מכתבי הקודש. בתהלים (ל"ה, י"ט) אנו מוצאים "אויבי שקר שניא חנם"; "ורבו שניא שקר" (ל"ח, כ), וכן ס"ט, ה) "אויבי שקר". בכל המקראות האלה יסוד השנאה — השקר; ועדיין אי אתה למד מכאן, שאין שנאה שיש עמה יסוד אמת. ואיסור עבודת האלילים ומצוות החרם על האלילים כאילו מסייעות בידי רעיון זה, כדרך שתהלות אלה, הטוענות כנגד עבודת האלים, נושמות בכלל שנאה ונקמה לא תדע שבעה. אפשר שמידת הצדק ומידת הגבורה מחייבות על הלך נפש כזה, אבל אין חלקו של השלום בכך; ועם שהשלום מדה יחסית היא לגבי מידת הגבורה ומידת הצדק המוחלטות מצווה הוא להשתיק מעט את המידות המוחלטות ההן. אבל כיצד אומר השלום לקנות יכולת זו?

חז"ל גילו את המושג "שנאת חנם" ותיקנו אותו בתפלה. ושוב אי אתה מבחין בין שנאה שיש עמה יסוד אמת לבין שנאה ששקר יסודה, אלא אין בכלל יסוד לשנאה. כל יסוד של שנאה הבל וריק הוא. כל שנאה שנאת חנם היא. היא החכמה העמוקה, העולה

כדברי המשנה מתלמידיו של אהרון: אוהב שלום ורודף שלום (אבות א', י"ב), והרוח הרעה של השנאה כמוץ תעבור. השלום הוא הכוח הנפשי המכלה ומבער את כל הרוחות הרעות, האורבות למוסר ולטהרת הנפש. תורת הפסימיות היא רוח רעה כזו לגבי הראציונאליסמוס והאידיאליסמוס. אבל אם שלום הנפש מיוסד על התבונה שוב אינו חושש מפני תורת הפסימיות; שכן תורה זו אינה הכרה שבתבונה אלא מין השראת הרוח של תורת המסתורין. תורת הפסימיות סותרת לטובו של אלהים ולהשגחתו. והוא הוא הכוח העמוק של הרעיון המשיחי, שיכול היה להתגלגל בכוח הנפש של תורת האופטימיות. שוב עלינו להזכיר את דברי המאמר בתלמוד, שבשעה שמביאים את הנשמה לפני בית דין של מעלה שואלים אותה: "צפית לישועה"? ואין ישועה אלא שלום העולם. חייב אדם מישראל לצור תקוה זו בלבו ולפרנסה. תקוה זו היתה לאחד מעיקרי האמונה. אמונת הייחוד ואמונה במשיח — כרוכות זו בזו. ואם השלום — האמונה הפנימית ביותר של התודעה הדתית — על כרחך אתה אומר, שהשלום כוח לא מכוב, מורה דרך נאמן של הרוח. השלום הוא אפיו של עולם התולדה במול האמונה. ולפיכך מצווה השלום להיות גם כוח הנפש של תודעת הפרט. כל העיכורים וכל הפקפוקים בשלום מכשולים הם לנפש, סירוסים ושיבושים הם. ברי הוא, שהשלום הוא אב הכוח של גשמת האדם, והוא תכלית התולדה האנושית.

שני סימנים גופניים לערך-חיים זה של השלום באדם: הפמירה והשמחה.

ב"תורת היופי של הרצון הטהור" * נסינו להוכיח, שהכמירה ראייה היא על התודעה האסתטית. ואין בנסינונו עכשיו לתת את הכמירה גם ענין לדרך המידות של השלום כדי לסתור השקפה זו. שכן התודעה הדתית משתמשת שימוש מרובה הן בתודעה האסתטית והן בתודעה המוסרית, ושוב אין הדבר חשוב ביותר, שתהא התודעה הדתית בחינת מקור ראשון לכמירה, ואין הכמירה אלא זו האהבה לטבע האדם, המתגלה בארשת טהרתה, המקרינה בזוהר הטהרה בפני האדם. והרי באה התודעה הדתית ונוי-טלת כח-יופי זה של התודעה על מנת לעשותו שימוש בכיבוש דרך המידות של השלום ברוחו של האדם, וכך באה לעולם זו הכמירה, המשמשת עדות על הלך

עיקום ולימוד זכות על השיפלות האנושית, הן תאוות הבצע ואנוכיות, וההפעלות שלהן — היא הקנאה. למדו לדעת את דמיון השוא של תורת-נפש-העמים מוטעית, אם לשנאה אצל כל העמים, למדו לדעת מתוך תורת-נפש-העמים עמוקה ביותר, שהוארה באור תורת המוסר, שהשנאה כוח שקר של חיי הנפש הוא, והמשא הכבד ביותר של חטא האדם יגול מעל לב האדם. אין שנאה במקום שהשלום כונן את אהלו בלב האדם. ולפיכך היה הבטוי "סוכת שלום" לקנין אתפלה. האהל הוא הסוכה, שהגיעה לכלל חשיבות עמוקה של סמל, ואחד מחגי ישראל נקדש לה. חג הסוכות הוא חג השלום של הנודדים במדבר החיים. השלום מהפך את כל החיים כולם לחג אחד ארוך. השלום מביא את השלום הטבעי לעולם האדם, את הלך-הרוח העקרי של תמימות בהסתכלות בעולם. ושוב אין אנו מאמינים בנסיון של התולדה [ההיס-טוריה], הנוטל לעצמו שם של חכמת התולדה, האומר שכך היה וכך יהיה לעולמים, שבני אדם והעמים שונ-אים זה לזה, שהשנאה היא כוח מניח של ההכרה האנו-שית. ושוב אין אנו בוטחים בתורת הפסימיות; בזים אנו לחכמתה של זו, משום שתפסנו את תכלית העולם ביתר עמקות וביתר אמת. שרשה של תורת הפסימיות ברעיון מתעה זה, שהשנאה — אחד מן הכוחות הכל-כליים הסידוריים במשק הבית של הטבע כהמלחמה על הקיום, המכחידה כמה וכמה נבטים [עוברים] כדי להוציא אותם מן התחרות הכללית. אמנם אין אנו כופרים בנטיה להשמיד את כל הנבטים הפחותים, אולם מבדילים אנו בין הנפשי לבין החמרי גם בעולם האורגאני, ודוחים אנו מפנינו את הגזרה שוה שבאים ללמד מרשות הטבע על רשות המוסר כדעה נפסדה. הנבטים הנלחמים זה בזה אינם שוטמים זה את זה. כשבני אדם ועמים נלחמים זה בזה הרי הם נלחמים מלחמת אורגניסמוס, ומשום שהם בריות חיות דומה גם שהם שונאים זה את זה. אולם אראה בנחמה אם לא כנשמת אלהים אשר באפיו של האדם חיה הרוח באדם-חיה. אראה בנחמה אם לא הרוח, רוח אלהים אשר בלב האדם ולא השנאה היא שמגיעה את מפעלו. ואף אם תאמר: השנאה היא דרך לב האדם, או יותר נכון בריה דו-פנים זו של קנאה ותאוות הבצע, — הרי דרך זו לא הדרך הנכונה. וכשם שיצר האדם במחשבתו את המידה הטובה, את מידת השלום כך עלה בידו לקרוע את המסוה מעל פני דמות-מות זו של השנאה. עליו לבקש רק את השלום. עליו להיות

* חלק שלישי משיטתו של הרמן כהן בפילוסופיה.

העוצם עין מראות בצללים ושוב אינו רואה אלא את צד האור, המצוי אצל כל אדם עם שצד הצל מאפיל עליו. כוח פיוס וריצוי זה של השלום הוא הממצע בין המידה הזאת, השלום, ובין אב-היסוד של הדת, היא ההתרצות של האדם בפני אלהים, שאינה באה עליו אלא אם כן נתרצה האדם לאדם תחילה, וסוף תכליתה של זו — התפיסות האדם עם נפשו. בלי השלום שאדם משלים עם חברו, אינו רשאי תקוה להתרצות לפני אלהים, ושוב איני יכול לבטוח בשלום נפשי אני. אולם כמירה זו, שאני מוכשר לה, פותחת לפני שיערי התקוה, שלא נגעלו שיערי השלום בנפשי.

הסימן השני של השלום — השמחה. וכבר אמר קאנט, שהשמחה — סימן-חיים של רעות קשה יותר מאשר הרחמים. ואמנם יכולה היא הכמירה לשמש ראייה נוספת לכך, שצורה קלה של כאב יש בידה לשמש עדות מעולה על הרגש הישר, בלי חציצה, מאשר קרן השמחה. ברם מסיחים דעת כל הסוברים כך מן השותפות של השמחה בכמירה. לא רטט של צער בלבד אתה מוצא בכמירה אלא גם — ובכוח לא פחות מן הראשון — רטט של שמחה. והרי אין זו הפשטה בלבד המתיוה ברקי שמחה מלבי. המעשה הטוב כשהוא לעצמו תופס את לבו, ולא יחסו אלי ולא פעולתו של מעשה זה לגבי. ובוא וראה: מעשה זה שנעשה תופס את לבי כאילו לחיי אני היה נוגע. ועלי לשמוח על המעשה הזה של הכוח האנושי, המעלה את ערך חיי אני, המרומם את הכרתי בערך חיים זה, והרי אני מתמלא שמחה על כך.

סברה זו, שגדול כוח החיים הישר של השיתוף בצער מן השיתוף בשמחה, היא פרי תורת-נפש מוטעית, ופגם של תורת הפסימיות, שלגבו יצרו של האדם רע הוא בהחלט, תורה זו שראה אותה קאנט מתוך אספקלריה אידאלית נכונה ועמוקה. אלמלי היה הדבר כך שוב לא היה השלום שלום אמת ודרך-מידות ישרה ומפורשת אלא צמצום רגשני, לא כוח-תום שלם של הרוח. גדול כוחו של השלום בשמחה כמו ברחמים. וזה כוחה של הכמירה, ששניהם בה, ורק בכפילות זו מוצא אתה את אחדותה בהבדל מן החד-צדדיות והצמצום. כמירה זו שבלבי עם שמיעה על מעשה הטוב מוכיחה על כוחה החיובי של השמחה, ובשמחה על אמתותו של השלום. כשמספרים לי מעשה טוב אין הדמעות יורדות מעיני על שום אבדן המדות הנאות — כמירה כזו אינה כמירה חיובית —

נפש של שלום באדם, הלך נפש המטיל נשמת חיים באדם ויהיה בו לכוף נפשי.

אמנם עלולה היא הכמירה להתגלות בבכי, אולם אין הכמירה כלל וכלל הרגשת כאב, המביאה את האדם בשאר מקרים לידי דמעות ולפיכך אין הכמירה מוציאה את עצמה כולה עם פריקה ריפלקטיבית אלא שיור לה מעבר לסף הפריקה, שיור לה בתוך הפעילות הטהורה של התודעה, ולפיכך סימן מובהק היא הכמירה לכוח היצר הנפשי של השלום. אין הכמירה כלל וכלל אדישה כבכי אלא מעין ביטוי שלם היא לפנימיותו של האדם. ואף שהדמעות בנות-לוואי הן לכמירה הרי מצווים אנו להבדילה, כפנינה יחידה זו, מן המחרוזת כולה של הדמעות. ולפיכך המשיילו אותה המשוררים שבכל הדורות לטל ולא למטר.

הכמירה משמשת ראייה גופנית על כוח הטבע של השלום. ומתכוונת היא כלפי חזיון הטוב בעולם האדם, ואינה זקוקה כלל להתלבשות הטוב בדמות אדם ממש. במשל של קאנט האדם הפשוט הוא הדמות, אשר בפני מוסרו חייב אני לכרוע ברך. ואילו בכמירה לא מציאותו של אדם כופה עלי הידור פנים זה: דייני בהפשטה בלבד, הנגלית בדמות משל או יציר הדמיון, והיא המזילה דמעה מעיני. עובדה נפשית כזו היא ראייה מובהקת על הכוח המניע של השלום בתודעתי. כששומע אני על-דבר מעשה טוב שנעשה בידי אדם (ואף אם בדוי הוא סיפור המעשה כולו) השלום משתכן בלבי ועמו הרגשת האושר. אלמלי לא היה השלום כוח נפשי כזה — כמירת לב זו מאין? וכי מה ענין לי ולאגדה זו על מעשה הטוב אלמלא תודעתי זו, השמחה במעשה הטוב והכמהה אליו? מכאן, שהשלום, כפי שמעידה עליו הכמירה, כוח טבעי של תודעתי. הוה אומר, שרגלי צועדת בדרך טבעית של התודעה האנושית אותה שעה שאני מסמיך לדרך המעלות של הגבורה ושל הצדקה את דרך השלום, כדי שתתקן דרך זו את הפגומות, פגומות של הכרח של המידות המוחלטות בהן.

השלום משמש השלמה גם למידת הצדק. "הוה דן כל אדם לכף זכות". ושוב אנו מוצאים בשלום יסוד חדש ואמין להכרעה זו של כף הזכות. השלום מטיל את עצמו לכף המאזנים. והוא המכריע את כף הזכות של האדם. תכופות אין מידת הצדק יכולת להודות בכך, מה שאין כן מידת החסד, זו הרחמים, שמכהה את אורה של מידת הדין. אף בחיים הפרטיים של האדם השלום משמש אב-הכוח של פיוס וריצוי,

שהשלום הוא אחד מאבות הכוחות של הנפש ויחד עם זה שהשלום הוא אחת מדרכי המידות, שהרבה ברכה גנוזה בה. אף השבת ככל שאר החגים אות שלום היא; השבת שופתת שמחת חיים של אמת, של שמחה אנושית חברתית. אלמלי לא הביאה היהדות לעולם אלא את השבת בלבד, והיתה אחד משופתי השלום והשמחה באנושיות. השבת צעדה את הצעד הראשון בדרך ביטול העבודות. אבל השבת צעדה גם את הצעד הראשון בדרך המביאה לידי ביטול וקריעת המחיצות בין עובדי מלאכת יד ובין עובדי עבודת הרוח. השבת — אות השמחה, שתורח על האדם עת שכל בני אדם כולם חפשים ועובדים כאחד יהיו, עת שכולם חלק שוה יהיה להם בתורה, במדע, במחקר ובהכרתו, בעבודת היום ובלחם היום. כיבוש זה שהשבת כבשה את העולם כולו הוא המעורר את התקוה והמעודד את הבטחון, ששמחה זו לא הבל וריק היא, שהשלום, המזהיר בוותר השמחה, אחד מכוחות היסוד של הנפש הוא, הווה ויהיה. בין כל דרכי המידות השלום הוא ודאי כוח הקסמים הגדול ביותר, ואין בעובדה זו, שכוח השלום רבו עליו המפקקים והספקנים, כדי לסתור השקפתנו זו: השלום הוא הכוח הפנימי ביותר, הנסתר ביותר של התודעה האנושית, התודעה ההיסטורית, ולפיכך אין הוא מתגלה ביותר. ברכת כהנים היא כלל כל הברכות של אלהים. וסיומה של ברכה זו השלום. אין לך ברכה גדולה מברכת השלום. ולא היתה ברכת אלהים לאדם אלמלי לא נטע אלהים בלבו את השלום. וכל דרכי המידות תועות היו ורופפות אלמלא השלום, זה המשען ומשענה בכל דרכי המידות. הרי השלום פירושו בעברית שלמות, והשלמות היא תכלית האדם ומטרתו, וכן השלום תכלית האדם. לגבי השלום כל שאר התכליות של הטבע ושל הרוח אינן אלא מכשיריו של זה. השלום הוא בעצם רוח הקודש. השלום בבחינת תכלית האדם הוא המשיח, אשר יבוא ויציל את בני האדם ואת העמים מן הקרעים, שיאחה את הקרעים בנפש האדם ויביא את האדם לידי ריצוי עם קונו.

השלום בשמחת החג הוא תכונה אופינית ברוח ישראל. הרי פלא הוא, שעמדו לו לישראל מנוחת נפש זו, הומור אמתית זה בכל ימי העוני, שמינו לו חיי התולדה, שבלעדיהם לא היה יכול להתרומם לידי שיא גאון מיוון השפלות והמרורים. חגי ישראל הם יוצרי הפלא הזה. השמחה היתה שרויה בשבתות

אלא עיני מזהירות בוותר של שמחה אותה שעה שאני מעלה בדמיוני את מעשה הטוב; ושמחה זו של הכמירה מוכיחה, שלא רק הכוחות הקרים של הצדק ושל הגבורה גשתלטו על לבי אלא גם השלום כבש דרך סלולה בלבי, ולא רק גתיב מעוקל או מבוא דחוי. התודעה כרוכה ביותר אחרי מגמה זו, שתרה ורודפת אחרי הטוב במעשי האדם, משום שלומי אני, משום שאחדות תודעתי דורשת ותובעת תמיד חזיה זו וכמיהה אליה. הכמיהה אל הטוב אשר באדם הוא השלום אשר באדם.

והוא הוא הטעם העמוק של העצמות הדתית הישראלית, שכל חגי ישראל, להוציא את חגי הסליחה והכיפורים, מצווים בהם על השמחה: "ושמחת בחגך, אתה והגר והיתום האלמנה אשר בשעריך" (דברים, ט"ז, י"ד), השמחה היא המטרה והתכלית של החג. ואין בשמחה זו משום היסוד הדייוניסי, ואינה זו של באככוס. גדרה של זו — שמחת הגר והעני. ואולם שונה היא שמחת החג של העני מן הרחמים עליו, על שמחת החג לקשר אותך גופך אל העני. ושמחת אתה והעני. ואף עני ישמח בך. על השמחה לבטל את העוני החברתי; ולא כדי להתעלם ממנו אלא להתגבר עליו לכל הפחות בימי חג. אלמלי לא היה עולה לנטוע לכל הפחות בימים מועטים אלה את השמחה בלבבות בני אדם השרויים בחג שוב לא היה טעם וערך לחגים בכלל.

מכאן שאף שמחת החג, זה הטעם והערך העצמי של החג, בבחינת חג השמחה, — סימן מובהק של השלום. אם לא בשלוות נפש או גם אחיות עינים הוא, שהחג עושה את השמחה בקרב בני אדם לדבר שיש בו ממש — הרי מוכח מכאן, שדרך המידות של השלום דרך החיים היא. כלום הכרח הוא בדבר, שהחגים בבחינת חגי השמחה השליית נפש הם? כלום שמחה זו של חג החירות, חג השחרור משעבוד לגאולה, חג הבחירה לעם אלהים ולממלכת כהנים — שמחה מדומה היא? כלום אין שמחה היסטורית זו באמת של מתן תורה על הר סיני, חג מתן התורה של העולם המוסרי שמחת אמת היא? או כלום אין שמחה זו של חג הקציר עם הזכרונות על נודדי המדבר ועם סיומו — חג שמחת התורה על כל תכנה והיקפה, שמחת אמת היא?

השמחה היא זכותם ויסודם של החגים האלה. וכך מוכיחה זו שמחת החג, מוכיחים חגי השמחה האלה,

התורה הזו ליהודי עול מלכות שדי, ומלכות שדי היא מלכות השלום בין כל העמים של האנושיות המאוחדת. האיך היתה יכולה השנאה לקנות שביתה בתודעה כזו, המאמינה בשלום בין בני האדם בכל אש האמונה ובכל מצוותיה של האמונה. הרעיון המשיחי הוה ויהיה אב-הכוח של התודעה היהודית. והמשיח הוא שר השלום. ושיר השירים שר על האהבה וגבורת האהבה שולמית שמה. ואף שירת התהלות, עם שאינה שירת-רועים אבל שירת גבורים היא של השלום לאדם ובאדם. מה הם החיים כולם ברוח המקרא? — השלום. כל טעמם, כל ערכם של החיים — בשלום. השלום — אחדות כל כחות החיים, יישורם והידורם של כל הניגודים והקרעים. השלום — כתר החיים.

חיי האדם מוצאים את סיומם במות. אין המות קץ, אבל סיום, התחלה חדשה. וחשוב הוא הדבר לגבי התודעה היהודית, שאף את המוות היא רואה ומציינת בבחינת שלום. "עליו השלום" — כינוי לנפטר בלשון היהודי. השלום מקהה את עוקצו של המוות. השלום פותר גם את חידת המוות. האדם שנקרע מאת החיים לא נטרחק מן השלום, אדרבה הוא נתקרב אליו. האדם עומד אחרי מותו פנים אל פנים בפני שלום אלהים. ואין כבוד זכרון המת בדאגה על תיקון נפשו, ולא כל שכן שאין כבוד זה מתגלה בתפילה להציל אותו מדינו של גיהנום. האדם מת אחרי שנתוודה על חטאיו; הוא שב בתשובה על ידי וידוי ומירוק נפשו; ותיקון נפשו בחסדו של הקב"ה הוא. "עליו השלום" — הוא הדבר היחיד והטוב ביותר, שיכולני לאמר על קיומו של האדם עכשיו לאחר פטירה. ולפיכך מצוה היא על הנשארים בחיים לכבד את זכרונו של המת באהבת עולם, במתן צדקה ובקבלת הדין, כדרך שקיבלו על עצמם אבות אבותי-הם. ואם יש עדיין מקום להרהר אחרי הנחה זו, שהשלום אחד מאבות הכוחות של המידות הישר-אליות, תבוא ההשקפה הישראלית על המוות ותעקור לגמרי הרהורים אלה. המוות הוא עולם שלום. ואין לך שבח טוב וגדול למות מהבדל זה שמבדילים אותו על ידי השלום מעולם המלחמה, מתעויותיהם של החיים ומקרבותיהם. על החיים לרדוף אחרי השלום; החיים משיגים אותו באמת. ולפיכך אין המוות הקץ האמיתי של חיי האדם אלא תכלית החיים, אלא שכר הנצחון של החיים על כל שאיפותיהם. אוהב שלום לא יירא מפחד המוות. "ה' רעי לא אחסר... אף אם

ובחגים אשר בגטו עם כל הצער והתמרורים של ששת ימי המעשה. שמחת החג מצוה היא וכך היתה השמחה למעיין חיים בהכרת ישראל. אלמלי לא היה שלום הנפש כוח קסמים כביר ברוח ישראל לא היתה שמחת החג יכולה להקבע קבע של מצוה ולעמוד בקביעות זו. "שלום שלום לקרוב ולרחוק אמר ה' ורפאתיו" (ישעיה נ"ז, י"ט). השלום הוא כוח הישועה והרפואה של הנבואה. מתחלה השלום שלום עמים, בניגוד אל המלחמה, ולבסוף גם בניגוד אל תאוות האדם. ודומה הוא השלום לסליחה ולגאולה, ויסודו של השלום בתורה, בדעת, ולפיכך כרוכה היא שמחת החג בתלמוד תורה. והשמחה יסודה ברוח, בחינת חדווה שבמוחין, ולפיכך שונה היא משכרון החושים, אבל שונה היא גם מאחיות עינים ומקסמיה של האסתטיקה. לעולם לא היה יכול אדם מישראל להתמסר לעצבות; חגי ישראל ותלמוד תורה הרימו אותו תמיד לשמי השמחה. ורוממות זו, ככוח נפש, מביאה לידי שלום, שהיה לדרך טבעית של חיו, כאמת וכיראה, כצדק וכאמון וכגבורת היסורים. היסורים השרו עליו הדרה טרגית; אולם השלום שמר על ההומור האסתטי שלו.

וכוח אסתטי זה, שכבר פרץ לו דרך בדברי הנביאים, משתפך — אמנם לא בכוח דומה כמו לראשונים, אבל בפוריות מרובה, — ביצירות אחדות של יהדות המערב המאוחרת וכן ביצירות החשובות של השירה העממית עד הדורות האחרונים בכלל. השלום שבהר-מור קרא בלשון הנביא הקדמון "נחמו נחמו עמי" ליושבי הגיטו ופרש עליו את כנפיו. וכמו בכל מקום שההומור מתמוג עם הנשגב לידי מציגה של יופי כך נתמוג כאן עם הטראגיות כדי לחזק ולסעוד את הרוח היהודי ולהקנות לו את האחדות. רצונך להעמיד את מהותה של רוח ישראל על דיבור אחד — הרי הוא השלום. ואין אתה קונה אחדות זו של ההכרה הישראליה אלא אם כן חדרת לתוך עומקיה של זו באמונה. מי שמסתכל ביהודי מן החוץ דומה עליו, שבדין היא שיהיו השנאה והנקמה שליטים ברוח היהודי, משום שכל העולם שונא ולוחץ אותו. כלום לא היה הדבר מתמיה וזר אלמלא קנתה הנקמה שביתה בלבו? ודאי מתמיה היה הדבר אלמלא לא נתיישב על ידי פלא גדול ביותר, זו תורת ישראל והחיים לפי תורה זו. חיי המצוות, החיים בעולה של תורה, הם שנטעו בלב היהודי שלום זה, ושוב לא יכלו השנאה ותאוות הנקמה להתקנן בלבו. עול

וחשוב הוא לגבי התודעה הלשונית של היהודי, שהמלה עולם משמעה גם נצח. "העולם נתן בלבו" (קהל' ג, י"א). עולם זה הוא גם הנצח, ולפיכך אפשר לראות במאמר זה גם את הרעיון, שהאלהים נטע בלב האדם את הנצח. השלום הוא המיישר לנו את הסתירה של שני המושגים האלה. אמנם אין העולם הוה עולם הנצח; חולף ועובר הוא. והמיתוס על חורבן העולם וחיידוש העולם לא יכול היה להתקבל על דעת אמונה, שמצווה היתה על אמונה בבריאת העולם משום שמאמינה היתה בבריאת האדם ורוח קדשו. אולם לגבי תודעה דתית זו, שהעולם הוא יצירו של הקב"ה ופרי ההתגלות האלהית, אי אפשר הוא שהעולם או האדם יהיו בני חלוף פשוטם כמשמעם.

במלה עמוקה זו "עולם" נרמז לך רמזו על אלמות האדם ועל נצחיות העולם. אף בלשון המאוחרת נשתמר רמז זה, שכן בית הקברות קרוי "בית עולם". המות הוא השלום. והקבר הוא בית העולם. נצחיות זו היא הקץ האמיתי של העולם, תכלית העולם הארצי. ולנצחיות זו מוליכה דרך המידות של השלום. אולם עולם זה אינו אלא המשך של החיים עלי אדמות — שורש אחד לשני צדדי הקיום; הוה אומר, שהשלום, המוביל אל הנצח הוא גם המורה דרך אל החיים עלי אדמות, אל ההתחלה, ובו כל המשך החיים של התולדה. השלום הוא חותם אמת של הנצחיות וכן הסיסמה של חיי האדם הן בחייו הפרטיים והן בנצחיות שליחותו ההיסטורית. בנצחיות של תולדה זו תקויים שליחות השלום של האנושיות של ימות המשיח.

אלך בניא צלמות לא אירא רע כי אתה עמדי" (תהלים כ"ג, ד'). ה' אלוה יחיד הוא עמדו גם במותו. והוא הוא פסגת הרעיון, הרוח של השלום. ואין שום תואר יכול להתרומם למעלה מפסגה זו. והוא הנותן טעם מיוחד לתודעה הישראלית, שאינה מפחדת מפני המות. יחידות זו של רוח ישראל מתבארת על ידי החירות המוחלטת מכל מוראי גיהנום. הוא כוח השלום, שלום אלהים ברוח ישראל, שאינו נותן מקום לאלהים בבחינת שופט גיהנום. אלהים הוא ליהודי רק אלהי סליחה, ואף בבחינת שופט אינו אלא דין הסליחה. וכך לא ניתן מקום לפחד המות ברוח היהודי. ולפיכך אין זכרוננו של המת צריך לדאוג בשביל תיקון נפשו של הנפטר, כדי להציל אותו על ידי תפילות ותחנונים מענשה של גיהנום. מוקירים אנו את זכרוננו של המת מתוך תקווה שביראה, שנפש מתנו תהא צרורה בצרור החיים עם נשמת האבות והאמהות. התקשרות זו עם תולדות עמנו הדתי היא דאגתנו היחידה בזכרון המת. וכשם שהאבות נאספו אל עמם, כך מקוה כל יהודי להמשך חיי התולדה של העם על ידי התקשרות זו אל האבות ואל האמהות. וכך אין המוות אלא המשך בחיי התולדה, ובחיים אלה שורר ושלטי השלום שניצח כל מלחמה עלי אדמות. ולפיכך השלום הוא גם דרך המידות במובן הגעלה, היינו שהוא הדרך המובילה אל חיי עולם. בדרך השלום אין מקום לפחד המות, השלום בבחינת שלום חיי עולם הוא גופו יהיה לשלום עולם, לשלום הנצח. כל חיי שעה מובילים אל הנצח אם רק הולכים הם בדרך הישר. ודרך ישר זו היא דרך השלום. השלום הוא מידת הנצח.

מולד (סדרה חדשה), כרך ו' (כ"ט), חוברת 33-34 (243-244) (אביב תשל"ה, מארס 1975)